

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Остапчук Юлія Олександрівна

УДК 811.161.1: 801.82: 22.04

Реалізація текстових категорій простору та часу у життях святих
(на матеріалі російської редакції «Патерика Печерського...»)

10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор,
ІВАНОВА Людмила Петрівна,
Інститут іноземної філології
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
РАДЗІЄВСЬКА Тетяна Вадимівна,
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
НАН України, провідний науковий співробітник
відділу загального мовознавства;
кандидат філологічних наук,
КОТ Сергій Олександрович,
Вінницький національний технічний університет,
старший викладач кафедри іноземних мов.

Захист відбудеться « 21 » _червня__ 2011 року о ____ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано « 16 » травня 2011 року.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради А. В. Висоцький

Загальна характеристика роботи

У лінгвістиці художній текст постійно перебуває в полі зору дослідників як об'єкт усебічного вивчення. Виокремленню та опису його категорій у структурно-семантичному і комунікативному аспектах присвячено праці Н.Д.Арутюнової, М.К.Басималієвої, І.Р.Гальперіна, Г.О.Золотової, Л.П.Іванової, М.П.Котюрової, В.А.Кухаренко, Т.В.Матвєєвої, Л.М.Мурзіна, А.В.Науменко, А.Ф.Папіної, О.В.Сараб'єва, О.О.Селіванової, Л.М.Синельникової, З.Я.Тураєвої, Г.П.Щедровицького.

Особливу увагу у дослідженні художнього тексту приділяють фундаментальним категоріям простору й часу як онтологічним сутностям, які відображають форми буття речей і явищ. Простір експлікує розміри матеріальних об'єктів та їх взаємне розташування, а час виявляє себе як тривалість існування та послідовність явищ і подій. У трактуванні й оцінці часу і простору простежується вплив соціокультурних і особистісних чинників, що зумовлює необхідність розгляду цих категорій у різних аспектах – семантичному, прагматичному, когнітивному. Дослідженню часу й простору в різних типах текстів присвячено праці А.В.Алферової, Ф.С.Бацевича, М.М.Бахтіна, О.П.Воробйової, Т.І.Дешерієвої, М.А.Кронгауза, С.О.Кота, О.С.Кубрякової, І.В.Кузіної, Д.С.Лихачова, Ю.М.Лотмана, К.Я.Лотоцької, О.А.Мельникової, А.Ф.Папіної, О.В.Падучевої, Н.І.Панасенко, М.О. Потаєнка, Н.А.Слюсарєвої, С.І.Терехової, В.Н.Топорова, З.Я.Тураєвої, І.Я.Чернухіної, О.С.Яковлевої.

Категорії простору і часу наявні в структурі будь-якого тексту, проте особливо виразної специфіки набуває їх мовна реалізація в житіях.

Житійний текст, незважаючи на те, що існує з перших віків заснування церкви, досі не був об'єктом комплексного лінгвістичного аналізу. Здебільшого його розглядали з погляду літературознавства, фольклористики. У ХІХ ст. агіографічні джерела досліджував, зокрема, І.Я.Франко. Всебічне вивчення житій як пам'яток староруської літератури, що відображають

ментальність староруської людини, представлено в роботах Д.С.Лихачова, Ю.М.Лотмана і О.О.Шахматова. Але в лінгвістиці тексту до цього часу не було окреслено поняття «житійний текст», поза увагою залишились його структурно-семантичні і комунікативні особливості, текстові категорії та мовні засоби їх вираження.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розгляду життя як тексту, якому притаманні всі ознаки цієї мовної одиниці, потребою чіткого розмежування понять «мовленнєвий жанр», «літературний жанр» і аналізу життя як твору мовленнєвого жанру.

Визначальна роль у системі текстових категорій життя належить двом основними текстотвірним категоріям – простору й часу. Виникає потреба виявити специфіку реалізації різних типів категорій простору (церковний простір, простір чудес, «свій» – «чужий» простір) і часу (есхатологічний, християнський, фізіологічний), які до сьогодні не були виокремлені та проаналізовані на матеріалі житійних текстів.

У вітчизняній лінгвістичній науці знайшли своє відображення окремі питання семантико-комунікативної та когнітивної характеристики художнього тексту, пов'язані з досліджуваною проблемою: опозиція «свій» – «чужий» (І.С.Виходцева, О.П.Дубчак, Є.М.Нейолов, О.Б.Пеньковський, С.І.Терехова), художня концептуалізація (У.О.Карпенко-Іванова, Т.В.Радзієвська, О.О.Пудова, Ю.С.Степанов та ін.). Особливі феномени житій, зокрема чудеса, розглянуто лише в теологічному аспекті в роботах священнослужителів (протоієрея С.Булгакова, диякона А.Кураєва, священника М.Шполянського). Тому виникає необхідність обґрунтування текстової природи життя, виявлення його структурно-семантичних та прагматичних особливостей і дослідження типів та мовного втілення основних текстових категорій – художнього часу і простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Дисертацію виконано як складову частину комплексної наукової теми Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем

гуманітарних наук». Її включено в план науково-дослідницької роботи кафедри російської мови як частину комплексної теми «Порівняльний аналіз слов'янських мов». Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 10 жовтня 2010 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні мовних експлікацій текстових категорій простору та часу в житіях як особливому виді текстів агіографії.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) довести текстову природу житія;
- 2) з'ясувати специфіку текстових категорій простору та часу в житійних текстах;
- 3) визначити типи простору, представлені в «Патерике Печерском...»¹, обґрунтувати виокремлення в житійному тексті церковного простору, простору чудес, «свого» – «чужого» простору;
- 4) проаналізувати засоби мовної експлікації категорії простору в житійних текстах;
- 5) визначити типи часу, репрезентовані в житіях: есхатологічний, фізіологічний і духовний час;
- 6) проаналізувати засоби мовної експлікації категорії часу в житійному тексті.

Об'єктом дослідження є глобальні текстові категорії житій святих.

Предмет дослідження – категорії простору та часу як текстові категорії в російській редакції «Патерика Печерского...».

Матеріал дослідження становлять житійні тексти, що увійшли до російської редакції «Патерика Печерского...» (36 одиниць). «Патерику Печерскому...», належить одне з провідних місць серед інших патериків («Патерика Володимирського Богородице-Різдвяного монастиря», «Житія і творіння руських святих» Донського монастиря тощо), що зумовлено

---

¹ У назві збережено орфографію російської редакції досліджуваного твору: «Патерик Печерский или Отечник»

визнаною роллю Печерського монастиря як символу російської святості, як феномену слухняності і покори.

Методи і прийоми зумовлені характером роботи, його метою, завданнями та специфікою досліджуваного об'єкта. Основним у дисертації був описовий метод, на підставі якого виявлено та узагальнено спостереження над особливостями житійного тексту. Прийом компонентного аналізу дав можливість розкрити сутність, механізми творення і типи категорій простору й часу. Використання методу польової структуризації уможливило побудову семантичного поля часу, покладеного в основу аналізу цієї категорії. Широко застосовано репрезентативний прийом для визначення меж і смислового наповнення художніх категорій. На різних етапах дослідження використано також прийом спостереження для фіксації загальних закономірностей реалізації простору й часу у житіях «Патерика Печерского...» та прийоми функціонально-семантичного аналізу з метою виокремлення засобів мовної експлікації глобальних категорій.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше здійснено дослідження категорій художнього простору та часу житійного тексту російської редакції «Патерика Печерского...». Доведено текстову природу життя шляхом виокремлення та опису його текстових ознак; з'ясовано особливості репрезентації категорій художнього часу і простору в житіях; виявлено та проаналізовано в їх мовній реалізації особливі типи простору (церковний простір, простір чудес, «свій» – «чужий» простір) і часу – есхатологічний та фізіологічний.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні засадничих принципів організації тексту. На основі висновків та узагальнень дисертації можуть бути продовжені дослідження глобальних текстових категорій не лише житійних а й інших текстів церковного вжитку, структурно-семантичних особливостей текстотворення, мовних реалізацій категорій простору та часу.

Робота сприяє систематизації термінологічного апарату лінгвістики тексту і теолінгвістики.

Практичне значення роботи. Емпіричні результати і теоретичні положення дисертації можуть бути використані в написанні підручників і посібників з лінгвістики тексту, теолінгвістики, лінгвоаналізу, комунікативної лінгвістики; у викладанні лінгвістичного аналізу художнього тексту і теорії тексту; у студентській науково-дослідницькій роботі.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення дисертації були представлені у вигляді доповідей на наукових конференціях: XVI Міжнародній науковій конференції імені професора Сергія Бураго (Київ, 2007 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Міжкультурні комунікації: ноосферна парадигма в мові» (Алушта, 2008 р.); XVII Міжнародній науковій конференції імені професора Сергія Бураго (Київ, 2008 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Пред'явлення світу в гуманітарних дискурсах XXI століття» (Луганськ, 2009 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Міжкультурні комунікації: Мова і суспільство» (Алушта, Крим, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми викладання й вивчення російської мови в школі і вузі на сучасному етапі» (Ніжин, 2010 р.), а також на щорічних звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М. П. Драгоманова (2007 – 2010 рр.)

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 6 статтях, надрукованих в професійних виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури (326 найменувань) і додатку (36 сторінок). Загальний обсяг дисертації – 238 сторінок, з яких 172 сторінки основного тексту.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовано вибір і актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, методи дослідження, теоретико-методологічні аспекти роботи, сформульовано наукову новизну, практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У першому розділі – “Жанр “житія” в аспекті текстового аналізу” – розглянуто житіє в аспекті жанрології та лінгвістики тексту; простежено історію розвитку агіографічних жанрів; розмежовано поняття «житіє як літературний жанр» і «житіє як мовленнєвий жанр»; обґрунтовано поняття «житійний текст»; схарактеризовано парадигму глобальних текстових категорій та категорій-властивостей, притаманних житіям; з'ясовано взаємодію понять «простір» і «час»; визначено сутність текстового й художнього простору та часу з урахуванням різнопланового підходу лінгвістів до їх розгляду.

Житія святих віддзеркалюють певний спосіб мислення середньовічного суспільства, виражають його на загальнодоступному та масовому рівні. Мета агіографії полягає в створенні емоційно-моральної атмосфери, формуванні особливого православного світосприйняття з узагальненнями філософського, релігійного, естетичного та дидактичного змісту.

Виникненню житійного жанру в тому вигляді, який ми знаємо сьогодні, передували оповіді про мучеників, які за своїм змістом та способом викладу поділялися на послання однієї церкви до іншої та повчальні оповіді очевидців-християн.

Житіє – це літературний жанр з широкими дидактичними завданнями, в якому подано найбільш узагальнене уявлення про святого, підкреслено його духовні та моральні якості, що залишаються постійними та незмінними протягом усієї оповіді.

У розділі зроблено спробу довести, що житіє можна представити і як мовленнєвий жанр, оскільки: 1) воно історичне; 2) у відображенні реальної

дійсності існує чіткий поділ на життя в миру і в монастирі, що впливає на сприйняття реальності та її характеристики в тексті; 3) завдяки житіям інтеграція в соціум відбувалася відповідно до наявної системи цінностей; 4) житіє стає опорою для реципієнта-вірянина у його подальшій ментальній діяльності й творчості.

З погляду генезису мовленнєві жанри поділяються на первинні та вторинні. Будь-який житійний текст являє собою вторинний мовленнєвий жанр, до складу якого входять первинні: порада, домовленість, прохання, докір, наказ, обіцянка та ін.

Житіє об'єднує інформативні, оцінні та імперативні мовленнєві акти, його створено за певною жанровою моделлю, яка тотожна канону. Канон зумовлює структуру тексту: вступ, основна частина, висновок.

У роботі обґрунтовано поняття «житійний текст» і зроблено спробу довести, що житіям притаманні всі ознаки тексту: вони являють собою упорядковану, семантично об'єднану послідовність мовних одиниць і відображають загальні закономірності побудови і функціонування тексту. Досліджуваний матеріал свідчить, що найважливішими типологічними характеристиками виступають текстові категорії (виокремлені А. Ф. Папіною) та категорії-властивості (узагальнені О. О. Селівановою).

У житійному тексті знаходять свою мовну реалізацію такі глобальні категорії: 1) учасники комунікативного акту та учасники подій і ситуацій; 2) події, процеси, факти; 3) художній простір; 4) художній час; 5) оцінки. З-поміж категорій-властивостей йому притаманні когезія, когерентність, інтеграція, інформативність, завершеність, серійність, антисемантия, дискретність та антропоцентричність.

У розділі розглянуто категорії художнього простору й часу, які є обов'язковими компонентами орієнтаційної системи координат тексту. Схарактеризовано трактування простору та часу у філософії, фізиці, математиці й у різних аспектах лінгвістичного дослідження.

Художній простір обмежений суб'єктом усього тексту, тобто автором.

З поняттям «художнього простору» тісно пов'язане поняття «локативність» (або «текстовий простір»). У типології текстового простору можливе розмежування на: 1) об'єктний (диктумний) і суб'єктний (модусний) простір; 2) реальний та ірреальний; 3) статичний і динамічний; 4) тотожний місцю автора та персонажа і нетотожний. Розкрито сутність понять «концептуальний простір» та «простір асоціативного фону події».

Художній час проаналізовано в аспекті тексту. Текстовий час – це текстова категорія, яка співвідносить змістове наповнення тексту з віссю часу. Текст виявляє себе як авторський, суб'єктний мовленнєвий твір, у якому реальний час відображено через суб'єктивне сприйняття автора.

У перцептуальному часі відбувається порушення односпрямованості та незворотності реального протікання часу. У розділі розглянуто поняття «об'єктивного часу» та «концептуального часу», розкрито лексикоцентричність цієї категорії, відзначено роль граматичного часу як засобу вираження художнього часу, здійснено поділ часу на реально-об'єктивний, циклічний, суб'єктний, а також ірреальний (астральний, інфернальний, міфологічний, казковий, фантастичний, фантазмагоричний та час Задзеркалля).

У другому розділі – “Категорія простору в житійних текстах” – визначено та схарактеризовано своєрідність категорії простору в аналізованому творі; подано класифікацію простору за словами – просторовими орієнтирами; обґрунтовано наявність церковного простору, простору чудес, «свого» – «чужого» простору; проаналізовано мовну експлікацію категорії з урахуванням філософсько-релігійного та естетико-дидактичного наповнення житійних текстів.

Художній простір у дослідженні розглянуто як продукт творчості автора, естетичний спосіб мовленнєвого втілення фізичного, філософського, релігійного аспектів простору в межах житійного тексту. Аналіз показав, що для визначення специфіки категорії простору у досліджуваному лінгвістичному матеріалі її необхідно розглядати у двох аспектах: по-перше,

у співвідношенні символічних і реальних елементів та способів їх поєднання; по-друге, у співвідношенні сакральних та профанічних просторових зон.

Особливість житійних текстів полягає у вибірковості опису реального світу. У центрі уваги агіографа – стосунки між Богом і людиною, трансформовані у відношення верх / низ. Так утворюється символічна вертикальна вісь, яка простежується в символіці «Патерика Печерського...» (крест, храм, икона, монастир, голуб, невеста, святой).

Унаслідок застосування та розвитку теоретичних положень І.Я.Чернухіної створено класифікацію простору в тексті життя за словами – просторовими орієнтирами: 1) простір – пейзаж; 2) урбаністичний (та приурбаністичний) простір; 3) простір – приміщення; 4) космічний простір; 5) предмети. Аналіз лексичного наповнення виявив вербалізацію різновидів простору апелятивами та онімами (серед онімів виокремлено абіоніми, зокрема астіоніми Киев, Корсунь). Широко використано номінативи, пов'язані з церковно-монастирськими реаліями (пещера, трапеза, горница, икона, книги, одр, крест, рака, вериги, ряса, мантия, схима, гроб), інколи із синонімічними зв'язками (комната / келья). Трапляються випадки вживання мовних одиниць контекстуально-опозиційної семантики (земля ↔ небо, рай ↔ ад, Русская земля ↔ Греческая земля). Семантику онімів можуть посилювати прикметники (светлый, чистый, пресвятой, чудотворный, погребальный, смертный, небесный, святой).

У характеристиці мовних засобів реалізації категорії простору важливо відзначити, що житійний текст створено з метою зображення життя та подвигів святого, а тому для агіографа описи навколишнього середовища, світу речей, пейзажів або ландшафтів є другорядними і необов'язковими. З огляду на це у житійних текстах простежується явище економії мовних засобів, коли задля характеристики простору використано лише одну мовну одиницю (наприклад, іменник церковь) або й узагалі відсутні слова просторової семантики в усьому мікротексті.

У розділі запропоновано типологію категорії простору «Патерика

Печерского...» з урахуванням специфіки досліджуваного матеріалу: церковний простір, простір чудес та «свій» – «чужий» простір, подано наукове обґрунтування введених понять і проаналізовано засоби їх мовної реалізації.

Спостереження над текстом «Патерика Печерского...» показали, що є підстави для визначення загальнопатерикових різновидів простору (експлікація яких відбувається не в одному житійному тексті, а в їх сукупності) та власне житійних (реалізація яких завершується в певному житті). У такій класифікації церковний простір постає як загальнопатерикова категорія, оскільки образ церкви доповнюється та розкривається протягом усього викладу «Патерика Печерского...», а простір чудес являє собою власне житійний різновид, експлікований в окремих житіях. Загальнопатериковою є і категорія «свого» – «чужого» простору, а також абстрактна категорія Божественного простору, яка виокремлюється в контекстуальному імпліцитному змісті.

Церковний простір не належить до реального чи ірреального типу, а є проміжним і характеризується як закритий простір приміщення. Можлива його реалізація під час опису дива, тобто під час функціонування простору чудес у житійному тексті. Мовна експлікація відбувається на лексико-семантичному рівні. У цьому важливим є розмежування понять «храм», «церковь», «невеста Христова», «тело Христова». Семантика поданих слів пояснює природу і доцільність виокремлення цього типу простору. Засобами експлікації виступають іменники, деякі з них функціонують у тексті як художні деталі (церковь, алтарь, рака, икона, тропарь, книги, дощечки, мощи). У поєднанні з іменниками просторову семантику виявляють прикметники (каменный, деревяный, золотой), а про розширення простору сигналізують означальний прислівник высоко, неозначено-кількісне слово много.

У дослідженні житійних текстів на особливу увагу заслуговує простір чудес, який разом з церковним належить до проміжного між реальним та

іреальним типами. Він безпосередньо залежить від світосприйняття учасників комунікативного акту, і саме релігійна або атеїстична свідомість стає площиною, у якій потрібно аналізувати цю категорію. У розділі досліджено можливі точки відліку, з яких розпочинається поява простору чудес у тексті. Проаналізовано семантику слів чудо / чудеса, чудесный / дивный, розглянуто їх етимологію з урахуванням багатозначності грецьких слів на позначення чуда (σημεῖον (семейон), τέρας (терас), δύναμις (дюнаміс) та ерга). На основі концепції чотирьох рис чудесного сформульовано диференційні ознаки простору чудес: 1) незвичність, надзвичайність із загальною умовою доступності людським почуттям і відчуттям; 2) значущість події для релігійної сфери життя; 3) очевидність порушення в звичному (очікуваному) розгортанні феноменологічного ряду причинно-наслідкових зв'язків; 4) принципова неможливість, «невивідність» із фізичної, матеріальної сутності.

Просторова структура житійних текстів включає в себе двокомпонентне протиставлення, відображене у вигляді «свого» – «чужого» простору. Його своєрідність полягає передусім в опозиційній природі житійного простору (горний мир – земной мир, церковный – мирской, Божий – человеческий, монастырский – внемонастырский, ангельский – бесовский, русский – иноземный и пр.); усі типи протиставлень взаємодіють між собою і впливають один на одного. Крім того, уявлення про «своє» – «чуже» здійснюється не тільки в горизонтальному напрямку, а й у вертикальному (вершиною «свого» світу є небеса). У житійних текстах «своє» завжди пов'язано з Богом і Божественним.

«Свій» – «чужий» простір розглядається полярно, відповідно до суб'єкта житійного тексту – святого. Докладний наліз «свого» простору виявив його типологію: абсолютно «свій», опосередковано «свій» та конкретно «свій» простір. В описі «чужого» простору виокремлено мовні одиниці, які утворюють опозиції: семантичну – «хорошее – плохое», гендерну – «мужское – женское», займенникову «наш – ваш».

У третьому розділі – “Категорія часу в житійних текстах” – схарактеризовано особливості функціонування категорії часу в текстах «Патерика Печерского...»; запропоновано класифікацію часових шкал; побудовано поле часу; розглянуто експлікацію темпорального значення за допомогою часового сполучника когда.

Темпоральність співвідносить зміст тексту з віссю часу як з реальною, історичною перспективою дійсності, так і з її відбиттям у свідомості. Специфіка житійних текстів полягає в тому, що відображені в них уявлення про час тісно пов'язані із загальним філософсько-релігійним положенням про існування християнського часу, до складу якого входять часові точки: початок світу, Різдво Христове, передбачуваний кінець світу. На цю вісь релігія накладає ще додаткові компоненти, пов'язані з релігійними датами і святами (Святки, ніч на Івана Купала тощо).

Для аналізу житійних текстів використано терміни фізіологічний та есхатологічний час. Фізіологічний час характеризує зображення періоду земного життя святого, а есхатологічний – етап після смерті. Лексично перехід від фізіологічного до есхатологічного часу відбувається шляхом опису факту смерті святого з використанням дієслів у формі минулого часу (взошел, отошел, переселился, вошел), сталих зворотів релігійного вжитку (почил о Господе, предал дух в руки Господа), а також слів вечность, вечный: Духом же вошел в наследие нетленное, нескверное и неувядаемое, приготовленное ему на небесах при источнике жизни вечной, и принял неувядаемый венец славы («Житие Никона Сухого», с. 280).

Слідом за М. О. Потаєнком категорію часу розглядаємо відповідно до таких часових шкал: вікової, добової, календарної, сезонної, подієвої та «циферблату». У межах вікової шкали виокремлено соціально-статусну та шкалу духовного віку.

Вікова часова шкала охоплює період життя святого від народження і до смерті. Мовна експлікація пов'язана зі словами, що включають сему ‘вік’: іменниками дитя, детство, отрок, юноша, сын, отец, старец, старейшинство,

старость; прикметниками, які розширюють значення іменників: блаженный, преподобный; дієсловами родился, подвизался, принял (ангельский образ).

Добова часова шкала пов'язана з найменуваннями частин доби (утро, день, вечер, ночь) і проміжків між ними (рассвет, закат). При темпоральній лексемі може бути означальний займенник всякий у значенні «кожний», що вказує на циклічність як визначальну особливість добового часу: Он имел обычай всякую ночь обходит келии всех... («Житие Феодосия», с. 64).

Календарна шкала являє собою орієнтацію в часі відповідно до календарних місяців і днів тижня. Загальноживані назви місяців використано у фіксації дати смерті святого: ...отошел к бесконечному, в десятый день месяца июля... («Житие Антония...», с. 20). Проте у тексті частіше посилаються на дні тижня: ...опять ночью перед пятницей... («Житие Феодосия...», с. 83).

Сезонну шкалу експліковано відсубстантивними прислівниками: Летом выставляли его на припек солнца, зимой бросали его в мороз на снег («Житие Никона Сухого», с. 280).

Подієва шкала в житійних текстах «Патерика Печерского...» пов'язана з: а) часом правління князя: ...при великом князе Киевском Всеволоде Ярославиче («Житие Никона, игумена Печерского», с. 153); б) часом ігуменства: Блаженный Нифонт был черноризцем святого Печерского монастыря во дни игумена Тимофея... («Житие Нифонта», с. 307); в) етапами церковної служби (літургія, ранішня та вечірня молитви): Сегодня после утрени он вышел... («Житие Матфея прозорливого», с. 176); г) релігійними святами: Приближался день Воскресения Христова («Житие Евстратия, постника и мученика», с. 276).

«Циферблат» має упорядковану номенклатуру одиниць: ...в третий день, в шестой час («Житие Никона Сухого», с. 281).

У побудові семантичного поля часу «Патерика Печерского...» використано теорію В. Г. Гака. Традиційно у складі поля виокремлюють ядро, навколоядерну частину та периферію. Ядерну частину утворює час

протікання процесу, який поділяється на внутрішній і зовнішній. Внутрішній час експлікований обставинними прислівниками часу: тотчас, поступенно, скорее, ежедневно, зовнішній – іменними формами з прийменниками: после (после солнечного восхода), через (через некоторое время), на (на третий день), в (в этот день), по (по прошествии многих дней), во время (во время этой жизни с братией в пещере).

Навколоядерну частину поділено на три великих зони: хронографія, хронометрія та хронологія. Хронографія означає фіксацію певного часу, місця події у часі, дати. Мовна експлікація вказує на абсолютний або відносний характер хронографії. Абсолютна хронографія виражена загальноприйнятою системою літочислення, проте варто зауважити, що житійним текстам притаманне подвійне літочислення: від створення світу (...соединился со святыми отцами в год от сотворения мира 6582 («Житие Феодосия...», с. 95)) та від Різдва Христового (...предал святую душу... от Рождества же Христова в 1074 («Житие Феодосия...», с. 95)). Відносна хронографія виявляє себе у фіксації часу події стосовно іншої події і може бути представлена згадкою про князів (князь Мстислав Святополкович застрелен был во Владимире на стене, сражаясь с князем Владимиром Игоревичем), про події, які мали місце при них (...помнил крещение Русской земли, бывшее во дни благоверного великого князя Владимира...); про інші події, на які вказують прийменниково-іменні форми з прийменниками: при (...Святой Нестор свидетельствует о дивных делах Божиих, которые были при обретении честных мощей), по (Восемнадцатый год по перенесении преподобного отца нашего Феодосия от земли на небо душой...), после (Спустя немалое время после того, как стал он игуменом...), за (Подошел праздник Успения Пресвятой Богородицы, и за три дня до праздника игумен велел...).

Під хронометрією потрібно розуміти тривалість події: а) абсолютну (в прийнятих одиницях виміру часу): ...пять лет неповинно мучимый...; б) відносну – експліковану за допомогою конструкцій зі значенням «під час

якої-небудь події»: Во время этих подвигов святого начался в Русской земле от постоянных войн великий голод, так что смерть угрожала людям («Житие Прохора Чудотворца», с. 232) або зі значенням «протягом якогось періоду часу»: Все деревья, которые Феодор вносил на гору с великим трудом в течение целого дня для постройки своей келии... («Житие Феодора и Василия», с. 254).

Хронологія встановлює послідовність подій і може бути: а) абсолютною (стосовно моменту мовлення): Как ты видишь, теперь вечер, а завтрашний день далек... («Житие Феодосия...», с. 77); та б) відносною: Лишь на третий день нашли его и упросили вернуться («Житие Антония...», с. 11).

Висвітлення зовнішньої структури поля пов'язане з філософським твердженням М. Хайдеггера про те, що буття і час взаємно визначають один одного. Тому доцільно розглядати перехід семантичного поля часу «Патерика Печерского...» до полів, пов'язаних з іншими поняттями, та від інших полів до поля часу. В «Патерике Печерском...» поле часу на периферії перетинається з чотирма різними полями: «людина», «епоха», «втрата», «пора / термін». З іншого боку, через поля, які уособлюють інші поняття, усвідомлюється категорія часу «Патерика Печерского...». Це поля: «рух», «заняття», «людина», «простір».

Поле «людина» стосується обох випадків. У полі «людина» на периферії обов'язково будуть темпоральні лексеми, а саме поле часу нерозривно пов'язано з поняттям людини.

У роботі аналіз категорії художнього часу включає розгляд семантики темпорального сполучника когда. Проаналізовано чотири можливі значення, реалізовані в конструкціях зі сполучниками: одночасності, часткової одночасності, абсолютної одночасності та черговості.

Висновки

Аналіз структурних особливостей і мовних засобів втілення категорій простору та часу в житійних текстах російської редакції «Патерика Печерского...» дозволяє зробити загальні висновки.

Життя являють собою різновид церковної літератури, що дістала назву «агіографія» (від грецького *hagios* - святий і *grapho* - пишу). Вона описує життя і діяння святих. Як літературний жанр житіє є клішованою формою, що належить до відособленої групи жанрів конфесійної літератури. У роботі поняття «житіє» розглянуто в лінгвістичному аспекті.

Житіє як мовленнєвий жанр являє собою текст, побудований за трьохелементною моделлю (тотожною канону), яка включає вступ, основну оповідь (з певним набором агіографічних рис) і висновок. Житіє – полікомпонентне утворення, що складається з інформативних, оцінних, імперативних мовних актів, організованих в один текст за певною моделлю з метою максимального впливу на почуття і розум адресата.

У роботі обґрунтовано поняття «житійний текст». Житійний текст – це поліфункціональна семантично об'єднана послідовність мовних одиниць, що має структурну організацію і глобальні текстові категорії (учасників комунікативного акту / учасників подій, ситуацій; художнього часу і простору; подій, процесів, фактів; оцінки), а також основні текстові категорії-властивості (когезію, когерентність, інтеграцію, інформативність, завершеність, серійність, антисемантию, дискретність, антропоцентричність). Текстова єдність у житії створюється, зокрема, за допомогою категорій простору і часу, які пов'язані між собою, і це знаходить своє відображення в процесі їхньої вербалізації.

Простір як когнітивна категорія є естетично переосмисленим, трансформованим образом дійсності, що з'явився внаслідок процесів концептуалізації і категоризації. Він відбиває і загальні, і індивідуально-авторські закономірності сприйняття, розуміння і представлення світу. Поза

просторовими координатами створити текст неможливо, отже, текстовий простір – обов'язковий атрибут тексту. Текстовий час життя – це текстова категорія, за допомогою якої зміст співвіднесено з віссю часу: реальною історичною перспективою дійсності або її відбиттям у свідомості людини. Текстовий час вибудовано від певної точки відліку, яка є надзвичайно важливою в розумінні темпоральної структури тексту, з неї бере початок часовий вектор.

Категорії простору та часу в житійних текстах «Патерика Печерского...» мають свою специфіку, зумовлену покладеною в основу патерика певною світоглядною концепцією, яка має філософсько-релігійну, естетичну і дидактичну складові. У цих категоріях знаходять своє відображення символічні і реальні елементи, сакральні і профанічні зони, умоглядні компоненти (Божественний простір, духовний час).

Специфіка текстового простору виявляється у класифікації за словами – просторовими орієнтирами. У житіях «Патерика Печерского...» виокремлено такі групи: 1) простір «пейзаж», 2) урбаністичний простір (підгрупа – приурбаністичний простір), 3) простір «приміщення», 4) космічний простір, 5) слова, що називають різні предмети. Космічний простір спирається на гіпертекстову пресупозицію і виражається за допомогою іменника небеса і словосполучення Небесный град. До приурбаністичного простору належать як апелятиви, так і оніми. Найпоширеніший онім патерика – Печерский монастырь (синоніми: Лавра, церква), сакралізацію якого підкреслено прикметником святой. Простір «приміщення» характеризують номінативи, пов'язані з церковно-монастирськими реаліями: комната, пещера, трапеза, келия, горница. Простір «пейзаж» оформлено субстантивами, які належать до природних реалій: море, дерево. Окреме місце в цій класифікації відведено словам, що називають різні предмети монастирського і церковного життя: икона (чудотворная), книги пострижения, погребальный (смертный) одр, медный крест, вериги, ряса, свечи, мантия, схима, гроб. Вони є художніми деталями,

які розкривають образи святих або події, що відбуваються.

Розуміння простору безпосередньо залежить від християнського першоджерела – Біблії. Зображувані стосунки між Богом і людиною трансформуються в стосунки верх / низ, що призводить до появи символічної вертикальної осі. Основним християнським символом, який зображує орієнтування в просторі, є крест. Символічного значення набувають іменники луна і зvezdy, які вказують на святого Феодосія і його добрі справи.

Відповідно до специфіки житійних текстів «Патерика Печерского...» виокремлено типи просторів: церковний простір, простір чудес, «свій» – «чужий» простір.

Церковний простір – це мовне втілення фізичного, філософського, релігійного, естетичного аспектів простору, що містяться в житійних текстах; він моделюється впродовж усього «Патерика Печерского...» (а не в будь-якому окремому тексті) і є проміжним між реальними та ірреальними типами художнього простору. Церковний простір закритий, але здатний розширювати свої межі завдяки іконам і сакральним предметам.

Простір чудес – це індивідуальна репрезентація художнього простору, що є проміжною між реальним та ірреальним типами і спрямована на зображення надприродних фізичних явищ і соціальних фактів буденного, повсякденного життя, уявних або таких, які порушують закони природи і соціуму і не вписуються в причинно-наслідковий ланцюг. Ця категорія починає свою реалізацію з певної підготовки читача і може бути як закритим простором, так і відкритим (залежно від того, де саме здійснюється диво).

«Свій» – «чужий» простір у житійних текстах досліджено як двокомпонентне протиставлення. «Своїм» простором потрібно вважати об'єктивну дійсність, у якій проявляється Божественне. Було виявлено, що «свій» простір розчленовується на абсолютно «свій» і опосередковано «свій». Абсолютно «своїм» є простір, де відбувається прояв Божественного. Опосередковано «свій» перебуває за межами церков, соборів і монастирів; це місце, яким Божественне спочатку було не властиве, але почало проявлятися

за допомогою дій і вчинків людей (святих, чорноризців, послушників). «Чужий» простір – це нерідний, не подібний до «свого» за духом, поглядами, інтересами; завжди пов'язаний з категорією негативної оцінки.

Виокремлені типи простору в «Патерике Печерском...» мають таку мовну експлікацію:

1. Церковний простір виражено іменниками (церковь, невеста, икона, мощи, царица, голубь, алтарь, образ, стены), прикметниками (святая, каменная, чудотворная, ангельский), дієсловами (взлетать – слетать), прислівниками високо і вниз, неозначено-кількісним словом много.

2. Простір чудес реалізовано в житійних текстах за допомогою змісту поняття «чудо», яке пов'язане з грецькими словами σήμερον (семеіон), τέρας (терас), δύνάμις (дюнаміс) і «ерга». Російське «чудо» втілює всі значення, властиві грецьким словам. Експлікація простору чудес здійснюється за допомогою семантики іменників чудотворец, свидетель, чудо, диво і прикметників чудный, дивный. У реалізації простору чудес завжди відомо, у якому місці здійснюється диво, а суб'єктами дії виступають добродійні святі, через яких Бог творить дива. Уведення в простір чудес відбувається трьома способами:

- а) невеликим вступом із вказівкою на місце і час подій;
- б) свідченням очевидця;
- в) реальним простором з подальшим розкриттям природи дива.

3. Аналіз полярного простору «свій» – «чужий» здійснено з урахуванням широкого контексту. Мовна експлікація виявляє себе в опозиціях: займенниковій «наш-ваш», «мій – твій», семантичній «хорошее-плохое», гендерній «мужское-женское». Аналіз здійснено з урахуванням широкого контексту.

Опосередковано «свій» простір маркується: а) дієсловами з префіксом за-, які набувають значення повноти, завершення дії з відтінком доведення об'єкта до якогось стану, що виходить за межі, часто з відтінком негативної оцінки результату (затворять, загородить); б) іменниками зі значенням

«простір, територія, приміщення» (сад, келія); в) номінативами ворота, дверь, що становлять межу між «своїм» і «чужим» простором.

«Чужий» простір експліковано за допомогою: 1) присвійного займенника ваш; 2) означального займенника все; 3) прикметників негативної оцінки (богопротивный, окаянный, безбожный); 4) контекстуальних антонімів (женская красота ↔ Христова любовь, тленные мощи ↔ нетленное богатство).

«Свій» простір реалізується за допомогою паралінгвістичних засобів – великої букви в написанні присвійного займенника Свій.

Аналіз функціонування категорії художнього часу в житійних текстах «Патерика Печерского...» дав змогу виявити 2 типи художнього часу – фізіологічний та есхатологічний.

Фізіологічний час охоплює період життя людини на землі. Його специфіка в тому, що справжнє життя для святого починається не стільки у момент безпосереднього народження, скільки під час посвячення в чернечий образ. Це є головною точкою відліку для фізіологічного часу в житійному тексті. Відбувається поєднання з абстрактним духовним віком святого: якщо святий готовий стати ченцем, це означає початок його духовного розвитку, а здійснення подвигу означає його духовну зрілість.

Есхатологічний час передбачає існування основних часових точок, що стосуються релігії: створення (початок) світу, Різдво Христове, передбачуваний кінець (і світу, і плотському життю на землі; смерть як закономірний етап для воз'єднання з Богом). Есхатологічний час проявляється в тексті у момент смерті святого.

Засоби мовної експлікації категорії художнього часу в «Патерике Печерском...» розподілено за такими різновидами експлікації:

1) вікова (за допомогою іменників, що містять у собі сему 'вік': дитя, отрок, юноша; сын, отец; детство старейшинство);

2) добова (іменниками день, ночь, рассвет, утро, вечер; конкретизація за допомогою означального займенника всякий);

3) календарна (за допомогою слів год, день та найменувань місяців і днів тижня);

4) сезонна (іменниками, що позначають пори року: весна, літо, осінь, зима);

5) подієва (власними назвами (Всеволод Ярославич, Владимир), оцінними прикметниками (великий, благоверный, блаженный);

6) «циферблат» (кількісно-іменними словосполученнями: шестой час).

Категорія часу в житійних текстах включає темпоральні слова і граматичні форми, які утворюють семантичне поле часу «Патерика Печерского...». Воно взаємодіє з іншими полями і може сприйматися за допомогою інших полів: рух → час; простір → час; заняття → час; людина → час. Завдяки полю часу можна сприймати й інші поля: час → втрата; час → пора/термін; час → епоха; час → людина.

Категорія часу в «Патерике Печерском...» експлікована на синтаксичному рівні за допомогою складнопідрядних речень із семантичним сполучником когда. Цей тип речень включає сему 'час', а основним виразником семантики є сполучник когда, у конструкціях з яким реалізуються темпоральні значення одночасності, часткової одночасності, абсолютної одночасності, черговості.

Категорії простору та часу відіграють істотну роль у сприйнятті й розумінні житійного тексту. З їх допомогою «Патерик Печерский...» сприймається як цілісний твір, а не як група розрізнених текстів, об'єднаних в одну книгу.

«Патерик Печерский...» містить у собі рідкісні та унікальні типи текстового простору, які мають подвійну, реально-ірреальну, природу. Вони сприяють усвідомленню закладеному в патериці філософського, релігійного, естетичного та дидактичного змісту.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях

1. Шевчук Ю. О. Житие как жанр христианской литературы / Ю. О. Шевчук // Мова і культура (Науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008.- Вип. 11. –Т. XII (112). – С. 30–33.
2. Шевчук Ю. А. Категория пространства в житийной литературе / Ю. А. Шевчук // Культура народов Причерноморья (Научный журнал). – Вып. №137. – Том 2. – Симферополь, 2008. – С. 208–212.
3. Остапчук Ю. А. Категория времени в агиографических текстах (на материале житийной литературы) / Ю. А. Остапчук // Наукові записки. Серія «Філологічні науки» (Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя). – Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Книга 2. – С. 44 –48.
4. Остапчук Ю. А. Пространство чудес в агиографических текстах / Ю. А. Остапчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь, 2009. – Том 22 (61) № 2. – С. 493–498.
5. Остапчук Ю. А. Церковное пространство в агиографических текстах / Ю. А. Остапчук // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. XII (124). – С. 30–33.
6. Остапчук Ю. А. «Свое» – «чужое» пространство в житийных текстах / Остапчук Ю. А. // Наукові записки Луганського національного університету. Серія «Філологічні науки» : Зб. наук. праць [Пред'явлення світу в гуманітарних дискурсах ХХІ] / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Вип. 8. – Т. 2. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. – С. 188–195.

Анотація

Остапчук Ю. О. Реалізація текстових категорій простору та часу в житіях святих (на матеріалі російської редакції «Патерика Печерського...»). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертаційній роботі здійснено аналіз текстових категорій простору й часу в житіях святих «Патерика Печерського...»; схарактеризовано поняття «житійний текст», «церковний простір», «простір чудес», «есхатологічний час», «фізіологічний час»; простежено, за допомогою яких мовленнєвих одиниць реалізуються категорії простору та часу; побудовано семантичне поле часу «Патерика Печерського...»; визначено специфіку функціонування цих категорій у житійних текстах.

Констатовано, що за допомогою категорій простору й часу «Патерик Печерський...» сприймається як цілісний твір, а не група розрізнених текстів, об'єднаних в одну книгу.

Ключові слова: час, простір, «Патерик Печерський...», семантичне поле, церковний простір, простір чудес, «свій» – «чужий» простір, есхатологічний час, фізіологічний час.

Аннотация

Остапчук Ю. А. Реализация текстовых категорий пространства и времени в житиях святых (на материале русской редакции «Патерика Печерского...»). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Диссертация посвящена исследованию глобальных категорий художественного пространства и времени в русской редакции «Патерика Печерского...».

В работе развивается новый подход к изучению житийных текстов вообще и житийных текстов «Патерика Печерского...» в частности, показана вербальная природа житийного текста, его категориального аппарата, выявлены признаки текста как такового, а также специфические черты категорий пространства и времени житийных текстов.

Выявлено, что житийный текст, как и любой другой текст, – продукт речемыслительной деятельности, поэтому в нем проявляются общие закономерности построения и функционирования текста. Он организован с помощью глобальных категорий (участники коммуникативного акта / участники событий, ситуаций; категория события, процессы, факты; категории художественного времени и пространства; категория оценки), а также категорий-свойств (связность, цельность, завершенность, антисемантия, дискретность, антропоцентричность). В исследовании доказано, что житие представляет собой вторичный речевой жанр, сформированный по определенному специфическому канону. Канон участвует в структурировании житийного текста и оказывает прагматическое воздействие на адресата.

Восприятие житийных текстов ориентировано на реципиентов – верующих читателей, способных интерпретировать заложенные религиозно-

философские, эстетические и дидактические смыслы агиографии. Доказано, что понимание категорий пространства и времени зависит от данных смыслов.

Произведен детальный анализ структурно-семантической организации категорий пространства и времени «Патерика Печерского...». Выявлены следующие типы: церковное пространство, пространство чудес, «свое» – «чужое» пространство, а также эсхатологическое и физиологическое время, рассмотрена их специфика, критерии выделения и средства языковой экспликации с учётом приемов развёртывания их в житийных текстах. Пространство мыслится как разноуровневое, способное быть как открытым, так и закрытым. Обосновывается разделение символического и реального. Церковное пространство представлено как моделируемое на протяжении всего «Патерика Печерского...» (из жития в житие компануется единый образ церкви), в то время как пространство чудес остаётся индивидуальным и частным для каждого житийного текста. Определено, что типы пространства, эксплицируемые в житийных текстах, являются пограничными между реальными и ирреальными. Проанализированы случаи проявления одного типа пространства через другой (церковного через пространство чудес), оговаривается оппозитивная природа «своего» – «чужого» пространства, его гендерная биполярность.

Отмечены семантические особенности функционирования пространства и времени. Построено семантическое поле времени «Патерика Печерского...», которое доказывает единство всех житийных текстов, вошедших в патерик.

Предложены классификации, оптимизирующие рассмотрение категорий пространства и времени житийных текстов: классификация по словам – пространственным ориентирам и по временным шкалам. Кроме того, матрица временных шкал отображает возможные точки отсчета текстового времени житий. Выявлено, что языковая экспликация возрастной градации осуществляется с помощью субстантивов, включающих в себя сему

‘возраст’; суточной – с помощью наименований какой-либо части суток и временных конкретизаций; календарной – наименований месяцев, дней недели; сезонной – субстантивов, обозначающих времена года; событийной – имен собственных и эортонимной лексики; «циферблата» – конструкции «имя числительное + слово – временной ориентир».

Установлено, что временные значения одновременности, частичной и абсолютной одновременности, а также очерёдности оформляются, с помощью семантического союза когда в сложноподчиненных предложениях.

Основные результаты, полученные в диссертационном исследовании, можно использовать при изучении лингвистики текста, истории русского литературного языка, лингвоанализа художественного текста, теолингвистики.

Ключевые слова: время, пространство, «Патерик Печерский», семантическое поле, церковное пространство, пространство чудес, «свое» – «чужое» пространство, эсхатологическое время, физиологическое время.

Annotation

Ostapchuk Y. O. The realization of text categories of space and time in the lives of the saints (based on the Russian edition of «Paterik Pechersky...»). – Manuscript.

Thesis for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.02. – Russian language. – M. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2011.

This scientific work presents a comprehensive analysis of the text categories of space and time in the lives of the saints. The essence of such concepts as «hagiographic text», «church space», «space of miracles», «own» – «alien» space, «eschatological time», «physiological time» is characterized in it. The lingual units of the realization of text categories of space and time are observed in the dissertation. There is also the structure of the semantic field of text time of «Paterik Pechersky...». The specificity of functioning of the given categories in hagiographic texts is defined.

It is ascertained, that by using the categories of space and time, «Paterik Pechersky...» is perceived as integral product, instead of group of the isolated texts, united in one book.

Key words: time, space, «Paterik Pechersky...», semantic field, church space, space of miracles, «own» - «alien» space, eschatological time, physiological time.